

Tilamorfeemit, kielijärjestelmän kodittomat kulmakivet

1. Kielen luonnollinen suuntajärjestelmä

”Ihminen on kaiken mitta”, kiteytti filosofi Protagoras yli neljäsataa vuotta ennen ajanlaskumme alkua. Hän tarkoitti väittämällään sitä, että kukin ihminen näki maailman ja sen oliot omalla tavallaan, eikä mitään kaikille yhteistä ja yleistä totuutta ollut olemassakaan. Lause voidaan kuitenkin tulkita myös toisella tapaa: ihmisen omista ominaisuuksista riippuu, millaiseksi hän maailman hahmottaa, ja koska ihmiset kaikkialla maailmassa ovat monissa suhteissa samanlaisia, myös ihmisten käsitejärjestelmissä ja niitä heijastavissa kielissä on universaaleja piirteitä.

Ihmisen perusominaisuuksiin kuuluu, että hän seisoo ja kulkee pystyasennossa. Pystysuora eli vertikaalinen asento käy yksiin kaikkialla maapallon pinnalla vaikuttavan painovoiman suunnan kanssa. Gravitaation vaikutuksesta esineet putoavat ylhäältä alaspäin ja vapaa veden pinta asettuu täsmälleen vastakkaiseen, vaakasuoraan eli horisontaaliseen tasoon. Näin syntyy luonnollinen koordinaatisto, jonka puitteissa ihminen jäsentää omat havaintonsa. Kaikkien maailman kielten käsitejärjestelmissä keskeisellä sijalla on vastakohta ’ylä–ala’ (ks. esim. Clark–Clark 1977, 534–536). Suomensukuisissa kielissä mainittuja käsitteitä ilmaisevat sanavartalot kuuluvat vanhimpiin tunnettuihin sanastokerrostumiin (Häkkinen 1990, 177, 178).

Ihmisen tärkein aisti on näkö, ja hänen molemmat silmänsä katsovat suurin piirtein samaan suuntaan. Tämä suunta on sama kuin ihmisen luonnollinen kulkusuunta, siis eteenpäin. Täsmälleen päinvastaiseen suuntaan eli taakseen hän ei voi nähdä eikä juuri kulkeakaan ilman erityisjärjestelyä tai ylimääräistä vaivannäköä. Näin ollen myös oppositio ’etu–taka’ on ihmisen havainto- ja kielijärjestelmässä keskeisellä sijalla. Tätäkin käsiteparia ilmaisevat sanavartalot kuuluvat uralilaisten kielten vanhimpiin yhteisiin aineksiin (Häkkinen 1990, 177–178).

Sivusuunta ei ole edellä mainittujen dimensioiden rinnalla yhtä tärkeä, vaan usein se edustaa jonkinlaista jäljelle jäävää vaihtoehtoa. Kupeita, kylkiä, sivuja tai vieriä on ihmisellä kaksi, eikä niillä ole havainnoinnin kannalta mitään olennaista eroa. Mikään ihmisen aisteista ei ole erikoistunut vain jom-maltakummalta sivulta tuleviin ärsykkeisiin. Korvat ovat kyllä pään molem-min puolin, mutta normaalitapauksissa niillä kuulee samalla tavoin kaikkiin suuntiin. Kirjoittamaan opetteleva lapsi ei juurikaan haksahda kääntämään kirjainmerkkejä ylösalaisin, mutta sivusuunnassa hän erehtyy usein: esimer-kiksi *e:t* ja *s:t* hän saattaa hyvinkin kirjoittaa väärin päin.

Yhdessä suhteessa puolella on kuitenkin suuri merkitys. Ihmisen tärkeim-mät työvälaineet ovat hänen kaksi kättään, ja niistä yleensä oikeanpuoleinen on hallitseva. Oikean käden dominanssi on siinä määrin yleispätevä ilmiö, että siitä on koitunut sekä käytännöllisiä että leksikaalisia seurauksia. Vasen-kätisiä ja vasenkätisyyttä kohtaan on tunnettu ennakkoluuloja, eikä ole miten-kään tavatonta, että vasenkätistä on väen väkisin yritetty pakottaa oppimaan ”normaaliksi” eli oikeakätiseksi. Vasenta merkitsevällä sanalla on usein negatiivissävyisiä lisämerkityksiä, tai sitten vasenta ilmaistaan sanalla, joka alun perinkin merkitsee jotakin negatiivista. Esimerkiksi englannin latinasta juon-tuva *sinister* merkitsee ’vasemman’ lisäksi mm. ’kaameaa, pahaenteistä, pi-meää, häijyä’. Virossa ’oikea’ ja ’vasen’ ovat *parem* ja *pahem* eli ”parempi” ja ”pahempi”. Suomessa vasenta kättä on vanhastaan nimitetty *kurakädeksi*, jossa *kura* saattaa olla vanha ’pahaa’ tai ’huonoa’ merkitsevä sana, samaa juurta kuin viron *kurat* ’piru, perkele’ (SSA I, 446). Oikean paremmuus käy eksplisiittisesti ilmi siitä, että sanaa *oikea* on vanhastaan käytetty sekä *vasem-man*, *väärän* että *käyrän* vastakohtana (Häkkinen 1987a, 209).

2. Keskeisimmät tilakäsitteet sanaston ydinaineiksina

Edellä on jo todettu, että keskeisiä tilasuhteita ilmaisevat sanavartalat kuulu-vat suomen kielen vanhimpaan leksikaaliseen kerrostumaan. Alkuperäisiksi kantaaurililaisiksi tai suomalais-ugrilaisiksi asuiksi on rekonstruoitu **ala* (> sm. *ala*), **wilä* tai **wülä* (> sm. *ylä*), **taka* (> sm. *taka*) ja **eðe* (> sm. *ete-*, *esi*; UEW 1988, 6, 573–574, 506–507, 71–72). Näiden vartaloiden pohjalta on nykyiseen suomen kieleen muodostettu satamäärin uusia johdoksia ja yh-dyssanoja. Suuri funktionaali kuormitus on luonnollista seurausta taustalla olevien käsitteiden semanttisesta keskeisyydestä (ks. myös Rätsep 1986, Häk-kinen 1992).

Osa tilamorfeemien pohjalta muodostetusta sanastosta sisältää vain aines-ten alkuperäisen konkreettisen perusmerkityksen joko yleisenä tai jonkinlai-sen tärkeän yksittäistapauksen muodossa. Tällaisia ovat esim. *ala*-vartalon johdokset *alakkain*, *aleta* ja *alinen*, *ylä*-vartalosta muodostetut *ylänpöytä*, *ylänne*

ja *ylävä*, *taka*-vartaloon perustuvat *taamma*, *takalisto* ja *takimmainen* sekä *ete*-vartalon johdannaiset *edemmä(s)*, *etenemä* ja *etinen*. Ylhäällä olevan rakennuksen osan sijaintia luonnehtiva johdos *ylinen* on vakiintunut käyttöön merkityksessä 'ullakko' tai 'parvi', *ete*-vartalosta muodostettu *eteinen* on rakennuksen etupuolella olevan huoneen tai tilan nimitys. Ilmansuunnan nimityksenä käytettävä *etelä* on selitetty alkuaan viittaukseksi asumuksen etupuolella olevaan suuntaan tai tilaan (Lönnrot 1836/1990, 38). *Etumus* ja *takamus* ovat erikoistuneet ilmaisemaan ihmisen tiettyjä ruumiinosia tai niiden vaate-tusta. *Alunen* nimeää alla olevan tilan lisäksi eristeenä tai pehmikkeenä käytetyn esineen tai aineen.

Tavallisempaa kuitenkin on, että tilamorfeemeista muodostetuilla sanoilla on konkreettisen perusmerkityksensä lisäksi muita, osittain hyvinkin abstrakteja merkityksiä. Esimerkiksi *alus* saattaa 'alapuolen, alustan, alempana olevan paikan' lisäksi merkitä mm. 'vesikulkuneuvoa' tai vanhahtavana kieliopin terminä 'subjektia'. Röyhkeä *etuilija* saattaa työntää itsensä toisten eteen aivan fyysisesti tai sitten hankkia itselleen muilla tavoin etuja toisten kustannuksella. Sana *tausta* voi 'taka- tai kääntöpuolen' lisäksi ilmaista 'taka-alalla olevaa tilaa tai pintaa', musiikista puheen ollen 'orkesteri- tai kuorosäestystä' tai kuvaannollisesti 'vähäpätöistä, huomaamatonta asemaa'. *Yleneminen* voi konkreettisen kohoamisen lisäksi merkitä nousua vaikkapa virkahierarkiassa.

Eräät tilamorfeemien johdokset ovat etääntyneet niin kauas konkreettisesti lähtökohdastaan, ettei alkuperäinen etymologinen yhteys enää spontaanisti tule tavallisen kielenkäyttäjän mieleen. Esimerkiksi *edevä* voidaan ajatella alkuaan paremmuutensa takia muiden vertaistensa "edellä olevan" nimitykseksi, mutta nykyään sana merkitsee vain yleisesti 'erinomainen, mainio, nerokas' yms. Johdokseen *takuu* sisältyy konkreettisimmillaan ajatus jonkun tai jonkin taakse menemisestä ja jonkin yrityksen varmistamisesta sieltä käsin, mutta nykyään sana viittaa tavallisimmin tietynlaiseen kirjallisesti tehtävään ja juridisesti sitovaan sopimukseen. Adjektiivi *yleinen* voisi konkreettisesti merkityksessään tarkoittaa kaiken mahdollisen päälle ulottuvaa, mutta käytännössä se on paremminkin *tavallisen* synonyymi. Jos substantiivi *alue* sisältäisi vain ne merkitykset, jotka sisältyvät sen vartaloon ja johdinainekseen, se voisi tarkoittaa jonkun/jonkin alaiseksi tai vaikutuspiiriin jäävää kollektiivia (vrt. *joukkue*, *matkue*, *retkue*), mutta se on erikoistunut määrämittaisen pinta-alan tai asteikon osan nimitykseksi.

Etymologiset yhteydet hämärtyvät erityisesti silloin, kun leksikaalisissa aineksissa tapahtuu semanttisia muutoksia, epäsäännöllistä äännekehitystä tai morfologista kiveytymistä. Aina ei ole itsestään selvää tavalliselle kielenkäyttäjälle tai edes alan asiantuntijoille, mistä vartalosta ja millä johtimella mikään johdos on muodostettu. Esimerkiksi adverbi *alati* selitetään yleensä *alavartalon* johdoksiin kuuluvaksi, vaikka sen alkuperäinen muodostustapa onkin epäselvä. Yhdistämistä ei toisaalta äännekriteerien nojalla voi pitää mah-

dottomanakaan, ja selitystä tukee se tosiseikka, että *ala*-vartalon perusteella on muodostettu lukuisia muita, samaa merkitseviä adverbeja, esim. *alinomaa(n)*, *alinaikaa*, *alituiseen*. Eräät tutkijat ovat kuitenkin halunneet yhdistää *alati*-sanana skandinaaviisiin originaaleihin, ja tätä yhdistelmää tukevat suomen murteista tunnetut *altee*, *alti* 'alati', jotka epäilyttävästi muistuttavat ruotsin sanaa *alltid* ja varsinkin tämän murteellisia variantteja *allti*, *allti*, *allte* (SSA I, 68). Verbi *ylettyä* näyttää ensi silmäyksellä ilmiselvältä *ylä*-vartalon johdokselta, mutta se voi selittyä myös itämerensuomalais-saamelaisen *ulottua*, *ulettua* -verbin etuvokaaliseksi variantiksi (SKES V, 1533 ja VI, 1861). Taipumattomana adjektiivina ja järjestysluvun kantasana esiintyvä *ensi* on monissa tutkimuksissa ilmeisistä äänteellisistä vaikeuksista huolimatta haluttu yhdistää *esi*-sanueeseen, vaikka todennäköisempänä selitysvaihtona pidetään yleensä sen kuulumista ikivanhan pronominivartalon **e*- johdannaisiin (UEW 1988, 87; SSA 1992, 105). Adverbi *taannoin* sopisi *taantua*-verbin tapaan sekä äänneasunsa että merkityksensä puolesta *taka*-vartalon johdoksiksi, mutta *taannoin* juontuu SKES:n mukaan (IV, 1184) ikivanhasta pronominivartalosta *taa* 'tämä' (vrt. myös *tuo* – *tuonnoin*), kun taas *taantua* kuuluu *taka*-vartalon johdoksiin (IV, 1203).

Koska keskeisimmät tilamorfeemit ovat ikivanhoja, ne ovat käyneet läpi monia taiputusjärjestelmän kehityksen vaiheita. Jotkut usein esiintyvät muodot ovat saattaneet säilyä kielessä senkin jälkeen, kun normaali, produktiivinen taiputusjärjestelmä on jo muuttunut uudelle kannalle. Uralilaisten kielten alkuperäisen paikallissijasynteesin oletetaan koostuneen *-*nA*-päätteisestä olosijasta eli lokatiivista, *-*tA*-päätteisestä erosijasta eli separatiivista ja useiden eri päätteiden avulla muodostetusta tulosijasta eli latiiivista. Suomalais-volgalaisissa kielissä produktiiviseksi latiiivin päätteeksi on vakiintunut *-*s*. (Paikallissijasynteesin historiasta ks. esim. Korhonen 1979 tai Häkkinen 1991, 71 alk.) Kaikki mainitut päätteet esiintyvät useiden tilamorfeemien yhteydessä lokaalisessa perusmerkityksessään, esim. *alla* (< **alna*), *takana*; *takaa* (< **taka-ta*), *yltä*; *eestaas* (< **eðe-s taka-s*), *ulos* jne. Muodoissa on voinut tapahtua myös semanttista kehitystä. Esimerkiksi *edes*, joka alkuaan on merkinnyt konkreettisesti 'edelle, eteenpäin' (vrt. esim. *e(d)espäin*, *edesmennyt*), tarkoittaa nykysuomessa yleensä 'ainakin, kuitenkin, sentään' tms. Vastavasti *taas* on kehittynyt konkreettisesta 'takaisin'-merkityksestä toistuvaa tai uudistuvaa tekemistä tai uutta näkökulmaa ilmaisevaksi adverbiksi.

Vaikka keskeiset tilamorfeemit ovat ikivanhoja, ne ovat jatkuvasti elinvoimaisia uutta sanastoa muodostettaessa. Esimerkiksi Nykysuomen sanakirjasta puuttuvia mutta nykyiseen suomen kieleen vuonna 1979 julkaistun Uudissanasto 80:n mukaan kuuluvia *esi*-vartalon sisältäviä uudissananoja ovat *eduskuntasihtööri*, *edustuskulut*, *esiaviollinen*, *esikisat*, *esikouluikäinen*, *esikypsyttää*, *esikäsitellä*, *esileikki*, *esiluokka*, *esilämmittää*, *esiopetus*, *esiottelu*, *esipestä*, *esipesu*, *esirivi*, *esitäytetty*, *esivaalit*, *esiäänitys*, *etenemä*, *etenijä*, *etu-*

pelti, etusijainen, etusijaistaa, etuuskäsittelijä. Suurin osa uusista lekseemeistä on yhdyssanoja, ja erityistä huomiota niiden joukossa herättävät yhdyssanamuotoiset verbit (*esikypsyttaa* yms.). Yhdistäminen on vanhastaan ollut nominille ominainen sananmuodostuskeino, mutta kuluvalle vuosisadalle se on vallannut alaa myös verbien puolella (ks. esim. Häkkinen 1987b). Perustavanlaatuisia tilasuhteita ilmaisevat ainekset sopivat erinomaisesti yhdyssanojen alkuosiksi ja näitä käytetään erityisen ahkerasti normitetussa kirjakielissä, jossa yhdistäminen on muutenkin suosituin uusien sanojen saantitapa (Tuomi 1989). Kukin asiasta kiinnostunut voi omin silmin todeta tilamorfeemien suosion etsimällä esim. Nykysuomen sanakirjasta (1951–1961) tai Suomen kielen perussanakirjasta (1990–1994) ne sivut, joilla esitellään *ala-*, *ali-*, *esi-*, *etu-*, *taka-* ja *yli-*, *ylä-*alkuista sanastoa. Tässä yhteydessä kaikkien esimerkkien luetteleminen on mahdotonta.

Tilamorfeemit muodostavat sananmuodostuksessa keskeisen mutta avoimen systeemin, jonka käyttöä ja kuvaamista säätelevät lähinnä semanttiset ja pragmaattiset tekijät. Tästä saa käsityksen vertaamalla toisiinsa Nykysuomen sanakirjan ja Suomen kielen perussanakirjan aineistoa. Esimerkiksi Nykysuomen sanakirjan *ala-*alkuisista yhdyssanoista perussanakirjan toimitus on pudottanut pois lekseemit *ala-agentti*, *ala-aina*, *ala-alkeiskoulu*, *ala-aula*, *ala-dominantti*, *alaeteinen*, *alaetuteitse*, *alaetutietä*, *alahalli*, *alaheimo*, *alahahele*, *alahuomautus*, *alahylly*, *alajako*, *alajakso*, *alajaosto*, *alajaotus*, *alakaari*, *alakanava*, *alakansakouluikä*, *alakansakouluseminaari*, *alakasvillisuus*, *alakovos*, *alakaupunki*, *alakenttä*, *alakerturi*, *alakippi*, *alakirkko*, *alakivi*, *alakomitea*, *alacoski*, *alakouluaste*, *alakoulunopettaja*, *alakouluseminaari*, *alakuulma*, *alakuulminaatio*, *alaturkunkunpää*, *alakytkiluu*, *alakärki*, *alakärsä*, *alakäsite*, *aläkäte*, *alalakeri*, *alalaita*, *alalakana*, *alalause*, *alalehti*, *alaleuanluu*, *alalieve*, *alalohko*, *alamasto*, *alametsä*, *alamielinen*, *alamuistutus*, *alamurre*, *alamuunnos*, *alamärssypurje*, *alamärssyraaka*, *alanimiö*, *alaotsake*, *alaovi*, *alapaula*, *alapelti*, *alaperä*, *alapesä*, *alapiha*, *alapisto*, *alaportti*, *alaprammipurje*, *alapuolitse*, *alaputous*, *alapäinen*, *alapäällikkö*, *alaraaka*, *alarakennus*, *alarinne*, *alarotu*, *alaruutu*, *alaksaksa*, *alaksaksalainen*, *alasarana*, *alasarja*, *alasauma*, *alaseinä(mä)*, *alaside*, *alasiipi*, *alasitas*, *alasisivu*, *alasisvuteitse*, *alasisvutietä*, *alasuku*, *alasu*, *alasuunto*, *alasyrjä*, *alasanäky*, *alatajuinen*, *alatajunta*, *alatakila*, *alatasanko*, *alataso*, *alateitse*, *alatie*, *alaurakoitsija*, *alavalssi*, *alavantti*, *alavasalli*, *alavesi*, *alavesiratas*, *alaviitta*, *alavire*, *alavoltti*, *alavouti*, *alaväästö* ja *alayhdistys*. Poistamiseen on monia eri syitä. Sanan muoto on saattanut hieman muuttua, esim. alkuosan *ala-* on muutamissa tapauksissa korvattu saman vartalon johdoksella (*alipäällikkö*, *aluslakana*). Jotkut sanat ovat käyneet käytännössä tarpeettomiksi historiallisista syistä (*alakansakouluseminaari*) ja erikoisalojen terminologiaa, esim. purjehduksen (*alaraaka*), voimistelun (*alateitse*) tai musiikin (*alahahele*), on tietoisesti karsittu. Keskeinen poistamisen syy on joka tapauksessa se, että kun alkuosalla *ala-* voi

periaatteessa viitata mihin tahansa alapuolella olevaan tarkoitteeseen, jokaisen esiintymän kirjaaminen sanakirjaan on käytännössä mahdotonta ja tarpeetonta. Nykymaailmassa on *alaovia*, *alahyllyjä* ja *alasänkyjä* niin kuin ennenkin, mutta tätä ei välttämättä kerrota eksplisiittisesti suomen kielen uusimmassa normatiivisessa sanakirjassa.

Suomen kielen perussanakirja on kokonaislaajuudeltaan noin puolet Nykysuomen sanakirjasta. Sekä tämän että edellä esitellyn karsintaperiaatteen nojalla on odotuksenmukaista, että Nykysuomen sanakirjasta puuttuvia mutta perussanakirjassa esiintyviä *ala*-alkuisia sanoja on huomattavasti vähemmän. Jonkin verran uusia termin luonteisia yhdyssanoja kuitenkin löytyy: *alakan-tissa*, *alakannttiin*, *alakulo*, *alakulttuuri*, *alaliittymä*, *alamaisa*, *alanumero*, *alanurkkalaukaus*, *alapesu*, *alapeti*, *alapuhelin*, *alatiesyntyys* ja *alavatsa*. Uudennosten motivaatioksi voidaan havaita mm. teletekniikan kehitys sekä korrektiin yleiskielen ja arkikielen rajan väljeneminen. Adjektiivivi *alavireinen* puuttuu molemmista sanakirjoista. Sanat ovat konkreettisia esimerkkejä mainitun tilamorfeemin elinvoimaisuudesta, ja esimerkkien määrä moninkertaisuusi, jos mukaan otettaisiin myös *ala*-vartalosta aiemmin muodostettujen johdosten pohjalta muodostetut uudissanat. Vastaavia esimerkkejä löytyy tietysti kaikista muistakin keskeisistä tilamorfeemeista.

3. Paikasta aikaan

Morfologisesti kompleksisten eli johdettujen tai yhdistettyjen sanojen luetteleminen sanakirjassa tuntuu tarpeettomalta silloin, kun sanojen muodostustapa on morfologisesti säännöllinen ja kokonaisuuden merkitys on automaattisesti pääteltävissä osien merkityksen perusteella. Jos suomalaiselle näytetään kuva viidestä päällekkäisestä rombista, hän osaa kertoa, mikä niistä on *ylärombi* ja mikä *alarombi*, vaikka hän ei kuuna päivänä olisi kuullut sanaa *rombi*. Hän osaa päätellä, että *takamies* tarkoittaa takana olevaa miestä, olipa sitten kysymys pelikentälle sijoittuneesta joukkueesta tai jonoon järjestäytyneistä sotilaista. Kaikkien lekseemien muoto ja merkitys ei kuitenkaan ole ennustettavissa, ja myös tilamorfeemeilla on paljon sellaista käyttöä, josta kielen käyttäjä on informoitava tapauskohtaisesti.

Ihminen tajuaa ajan joukkona peräkkäisiä tapahtumia, joilla on tietty keskinäinen järjestys ja suunta: ihmisen tajunnassa aika kulkee samaan suuntaan kuin hän itsekin, eli *se etenee*. Tästä syystä tilakäsitteet soveltuvat erinomaisesti aikasuhteiden ilmaisemiseen, mutta tällöin niitä ei enää ole käytetty konkreettisesti, lokaalisessa perusmerkityksessään. Varsinkin *esi-* ja *taka-*vartaloiden johdokset kertovat ajan kulumisesta, mutta *ala-* ja *ylä-*morfeemienkaan käyttö ei näissä yhteyksissä ole aivan mahdotonta. Ajan ilmauksissa aineiden käyttöä säätelee ajan yleisen kulumissuunnan lisäksi tarkastelukulma,

joten ajan ilmausten muodon ja merkityksen ennustaminen ei käy päinsä yhtä automaattisesti kuin konkreettisista tilasuhteista puhuttaessa.

Erityisesti *esi*-vartalon ulkopaikalliset ovat ahkerassa käytössä aikaa ilmaisevina partikkeleina, jotka useimmiten viittaavat tapahtumaketjussa jotakin tiettyä ajankohtaa aiempiin tapahtumiin. Aikaa sinänsä ilmaistaan yleensä lauseen predikaattiverbillä, ja keskeisimpänä kiinnekohtana on **puhehetki** eli ilmauksen esittämisen ajankohta. Toinen tärkeä ajankohta on **tapahtumahetki** eli se aika, jolloin lauseen ilmoittaman tekemisen ajatellaan tapahtuvan tai tapahtuneen. Kolmas tarpeellinen termi on **viittaushetki**, ja se tarkoittaa ajankohtaa, josta käsin predikaattiverbin ilmaisemaa tekemistä tarkastellaan. Predikaatin ilmaisemien aikasuhteiden lisäksi on mahdollista tarkastella myös lauseen muiden osien ilmaisemien asioiden keskinäistä aikajärjestystä tai muiden osien ajallista suhdetta predikaattiverbin ilmaisemaan ajankohtaan, ja tähän tarkoitukseen sopivat tilamorfeemeista muodostetut partikkelit, niin adverbis kuin post- ja prepositiotkin. Terminologisen sekaannuksen välttämiseksi käytän nimitystä **vertaushetki** tai **vertauskohta** viitattessani siihen ajankohtaan tai oloon, josta käsin muun kuin predikaattiverbin tempuksen avulla ilmaistut aikasuhteet määräytyvät. Vertaushetki voi tietysti olla ja usein onkin sama kuin puhehetki, mutta se voi myös poiketa siitä suuntaan tai toiseen.

Vertaushetkeä edeltävään aikaan viittaava funktio on *edellä*-muodolla mm. lauseissa *Edellä olen kertonut ikivanhasta sijasysteemistä; Joulun edellä on/oli / tulee olemaan kovat pakkaset*. Jälkimmäinen esimerkki osoittaa, että tapahtuma- ja viittaushetki voivat olla joko puhehetkeä aiempia tai myöhäisempiä, mutta *edellä* ilmaisee joka tapauksessa vertaushetkeä (*joulu*) aiempaa tapahtumaa. Vastaavalla tavalla käytetään allatiivia: *Tapaaminen sovitaan/sovittiin joulun edelle; Siirsin kellon tuntia edelle* (ts. edelle varsinaista tai vertailukohteena olevaa aikaa; predikaattiverbin ilmaisemilla aikasuhteilla ei ole tässä yhteydessä merkitystä). Adverbiksi jäähmettynyt omistusliitteellinen *edelleen* sen sijaan ilmoittaa tekemisen jatkuvan vertaushetken näkökulmasta tulevaisuuteen: *Lupaus on/oli edelleen voimassa*. Ablatiivi *edeltä* viittaa jälleen vertaushetkeä varhaisempaan ajankohtaan: *Asia käy ilmi jo edeltä; Se tiedettiin edeltä käsin*. Sisäpaikallisijoista lähinnä vain inessiivi käy *esi*-vartalosta muodostettuihin ajan ilmauksiin, ja nämä ovat käytännössä yleensä vertaushetkestä lukien tulevaisuuteen viittaavia adverbeja, joihin usein liittyy omistusliite: *Edessä on kovat ajat; Hänellä oli koko tulevaisuus edessään*. Illatiivi ja elatiivi tulevat kysymykseen lähinnä joissakin kiteytyneissä sanontatavoissa tai käytettäessä paikani ilmauksia metaforisesti, esim. *Minkä taakseen jättää, sen edestään löytää; Nyt tuli eteen uusia ongelmia*.

Jos *esi*-vartalon muodoilla halutaan viitata vertaushetkestä tulevaisuuteen, voidaan myös käyttää komparatiivin tunnuksen sisältäviä muotoja *edempänä, edempää, edemmäs*, joissa sijapäätteinä ovat sijasysteemin varhaisempaa kehitysvaihetta edustavat suffiksit (ks. edeltä). Komparatiivin tunnus on kehittä-

tynyt ikivanhasta lokaalista vastakohtaa ilmaisevasta johtimesta, joten sen esiintyminen ei ole vanhastaan rajoittunut pelkästään adjektiivivartaloiden yhteyteen (vrt. myös esim. *jompikumpi, tuonnempana, rannemmaksi*). Perusmerkitykseltään lokaalisten tilamorfemien yhteyteen se sopii erinomaisesti.

Produktiivisten tai kivettyneiden taivutusmuotojen lisäksi myös *esi*-vartalon johdoksia käytetään aikasuhteita ilmaisevissa lekseemeissä. Esimerkkejä tästä ovat mm. verbit *edellyttää* (*Luvan saanti edellyttää täysi-ikäisyyttä*), *edeltää* (*Kirjallista koetta edeltää haastattelu*), *edetä* (*Lukukausi etenee kohti loppuaan*), *edistyä* (*Kevät edistyy hitaasti*) ja *edistää* (*Kello edistää*). Adjektiivi *edellinen* merkitsee yleisesti edellä ollutta tai edellä mainittua. Sekä *edellyttää*, *edeltää* että *edellinen* on muodostettu *esi*-vartalon adessiivista (*edellä*), joten ne ilmaisevat vertauskohdan edelle sijoittuvia tapahtumia. Muut mainitut johdokset viittaavat tulevaisuuteen. Samaan sarjaan kuuluva kansankielessä esiintyvä johdossubstantiivi *etiäinen* merkitsee eräänlaista ennusmerkkiä, esim. ihmisen haamua, jonka nähdään tai kuullaan saapuvan ennen kuin ihminen itse todella tulee. Yhdyssanojen alkuosana *esi* tai sen johdokset ilmaisevat vertauskohtaa aiempia tapahtumia tai olentoja: *esi-isät, esiäidit* ja *esivanhemmat* yleensä ovat eläneet ennen varsinaisia vanhempia, *esikypsennys, esipesu* ja *esivalmistelut* suoritetaan ennen varsinaista toimintaa. Vertauskohtaa edeltävään aikaan voidaan viitata mm. adverbeilla *etuajassa* ja *etukäteen*.

Edeltä on käynyt ilmi, että vertaushetkeä aiempiin eli tavallaan ajassa takana päin oleviin ajankohtiin voidaan hyvin monipuolisesti viitata *esi*-vartalon avulla. Silti myös *taka*-vartaloa käytetään menneistä tapahtumista kerrottaessa erityisesti silloin, kun tilannetta tarkastellaan puhe- tai vertaushetken näkökulmasta taaksepäin. Varsinkin lokatiivimuotoinen *takana* on tässä suhteessa käyttökelpoinen, esim. *Onneksi se piina oli jo takana; Hänellä on takanaan monipuolinen ura*. Separatiivimuotoinen *takaa* tulee kysymykseen postpositiona ja se viittaa ajassa eteenpäin eli menneisyydestä vertaushetkeä kohti, esim. *Tapa on/oli/on oleva perintöä tuhannen vuoden takaa*. Tulosijaa rektiomuodokseen vaativien verbien yhteydessä aikasuhteita voidaan ilmaista myös translatiivimuodolla, joka eräissä muissakin yhteyksissä esiintyy lokatiiviin ja separatiiviin rinnastuvana yleisen paikallissijan suffiksina (esim. *luona, luota, luokse*), esim. *Nuoruus on/oli jo jäänyt (vuosien) taakse*. Tämälleen sama muoto voi viitata sekä menneisyyteen että tulevaisuuteen vertaushetkestä käsin, ja tulkinta riippuu siitä, mihin suuntaan lauseen predikaatti-verbistä viittaa, esim. *Säilytän muiston vuosien taakse*.

Translatiivin avulla ajan kulkusuunta voidaan ajatuksen ja kielen tasolla kääntää normaalista päinvastaiseksi, esim. *Kehitystä seurataan sadan vuoden taakse* (menneisyyteen tai tulevaisuuteen); *Ennakkoluulojen vuoksi kehitys on kulkenut taaksepäin*. Menneisiin aikoihin palaamisesta on kysymys myös johdosverbeissä *taannehtia, taantua* ja *takautua*. Produktiivisen paikallissija-

systemin mukaisia muotoja eli normaaleja sisä- tai ulkopaikallissijoja *taka-*vartalosta ei muodosteta lainkaan.

Vartalot *ala* ja *ylä* ovat aikasuhteita ilmaistaessa edellisiin verrattuina aivan marginaalisia mutta eivät mahdottomia. Vertaushetkeä aikaisempaan ajankohtaan voi viitata *ala*-vartalolla, esim. *Kokous on joulun alla, Kokous sattuu/sattui juuri joulun alle*. Sukupolvien sanotaan muodostavan kronologisia ketjuja *ylenevässä* ja *alenevassa* polvessa, mutta tällainen suuntaisuus lienee oppitekoista latinan mallin noudattelua, sillä latinan jälkeläisiä merkitsevä sana *descendentes* tarkoittaa sananmukaisesti ”alasastuvia”. Ainoastaan silloin, kun halutaan tähdentää ajan jatkuvuutta ja ajankohdan yksilöimättömyyttä, turvaututaan *ala*- ja *ylä*-vartaloihin. Tästä todistavat mm. adverbit *alinomaan, alituisesti, alituiseseen, yleensä, yleisesti*.

4. Ylimmästä taivaasta alimpaan helvettiin

Käsitteellisen ydin- tai perusmerkityksen lisäksi sanoilla on usein sivumerkityksiä, joihin tyypillisesti liittyy erilaisia arvoja tai affekteja. Nämä voivat vaihdella kielenkäyttäjistä toiseen, mutta varsin usein kulttuuri- ja kieliyhteisössä vallitsee ainakin jonkinasteinen yksimielisyys siitä, mikä on hyvää tai huonoa, positiivista tai negatiivista. Keskeisten tilamorfemien *esi-taka, ylä-ala* muodostamat parit voidaan ajatella kahden dimension vastakkaisiksi päiksi, ja aina, kun olioita sijoitetaan näille dimensioille, joudutaan vertailemaan. Vertailuasteikko voi periaatteessa olla täysin objektiivinen keino mitata sijaintia tai määrää jollakin asteikolla, esim. *Tässä kuvassa Matti on edessä mutta Liisa seisoo taempana; Lämpötila on tänään astetta alempi kuin eilen; Taulun oikea reuna on puoli senttiä ylempänä*. Eri vaihtoehdot eivät kuitenkaan aina ole ihmisen omalta kannalta samanarvoisia ja samantekeviä, joten aste-eroihin liittyy helposti affektiivisuutta. Esimerkiksi *ylin* asema virkahierarkiassa saattaa tuoda mukanaan monenlaista vaikutusvaltaa ja arvostusta sekä toisaalta herättää aggressioita ja kademieltä. Affektiiviset merkitys-vahteet voivat tarttua sanoihin niin pysyvästi, että niistä tulee osa sanan varsinaista perusmerkitystä.

Hyvin moniin *esi*-vartalosta muodostettuihin lekseemeihin sisältyy positiivinen arvolataus. Tällaisia ovat esim. johdokset *edistys, edistyä, edullinen, etevä, etu* sekä yhdyssanat *edustusauto, esikuva* ja useimpien mielestä myös *eduskunta*. Vastaavasti *taka*-vartalon sisältäviin lekseemeihin liittyy usein negatiivinen sävy, esim. *taantua, taantumus; taka-ajatus, takaisku, takapajunen, takaperoinen*. Jakauma on ymmärrettävä: normaali kulkusuunta on eteenpäin, siitä poikkeaminen on epänormaalia ja epänormaali koetaan usein vastenmieliseksi ja ehkä vaaralliseksi. Eteenpäin meno on usein käytännössä

jollakin tavoin paremmaksi, täydellisemmäksi tai valmiimmaksi muuttumista, ja taaksepäin mentäessä muutoskin on päinvastainen.

Myös *ylä-ala*-dimensiolla vallitsee vastaavanlainen jako, ja parempaa vaihtoehtoa edustaa *ylä*, esim. *ylhäinen*, *ylellinen*, *ylentää*, *ylevä*, *ylimys*, *ylistää*; *ylemmydentunne*, *ylivoima(inen)*, *yläluokka*; *ylimmillään*, *yltä* kyllin. Ajatus omasta paremmuudesta sisältyy myös lekseemeihin *ylenkatse* ja *ylimielinen*, vaikka sanat sellaisinaan viittaavatkin sosiaalisesti tuomittavaan ja tässä suhteessa negatiiviseen käyttäytymiseen. Monet *ala*-vartalon sisältävät lekseemit viestittävät merkityksettömyydestä ja vähäpätöisyydestä, esim. *alamainen*, *alhainen*, *alemmuus*, *alentaa*, *alistaa*, *alistaa*; *ala-arvoinen*, *alakuloinen*, *alennustila*; *alakyynessä*, *alimmillaan*. Affektin laatu voi tosin riippua myös vertailusysteemin rakenteesta. Edellä esitetty asetelma pitää paikkansa erityisesti silloin, kun vaihtoehtoja on vain kaksi. Jos sen sijaan vaihtoehtoina ovat ”normaali” ja poikkeukset siitä suuntaan tai toiseen, sekä *ylä-* että *ala-*voivat olla sävyltään negatiivisia (= ’liikaa / liian vähän’), esim. *yli/aliarvostaa*, *yli/alinäytellä*, *yli/alituotanto*.

Ajattelutapa, jonka mukaan hyvä on ylhäällä ja paha alhaalla, on ikivanhaa perua. Ihmisestä tuli ihminen, kun hän nousi pystyasentoon kahdelle jalalle. Muinaisen ihmisen maailmankuva on yleisesti ollut sellainen, että ylhäällä ovat lämmittävä ja valaiseva aurinko, tähdet, taivas ja jumalat, alhaalla taas kuolema, helvetti, manalan henget tai muut kammottavat oliot. Nykyajan kristitty on taipuvainen ajattelemaan samalla tavoin, vaikka hän tietääkin, että ylhäällä on pimeä ja jääkylmä avaruus. Evankelisen uskontunnustuksen mukaan Jeesus ”astui alas tuonelaan, nousi kolmantena päivänä kuolleista, astui ylös taivasiin”. Papit, kuninkaat ja muut johtajat ovat kautta aikojen nousseet kivellemme, korkealle valtaistuimelle tai parvekkeelle, jotta alamaiset saisivat katsoa heitä ylöspäin kuin lapset vanhempiaan tai peräti jumalaa. Sijoittelu voi tietysti johtua myös käytännön syistä: ylempää näkee paremmin, mitä ympärillä on ja tapahtuu. Muitakin proosallisia perusteita voi esittää. Kun ihminen on hyvällä mielellä, hänen suupielensä vetäytyvät spontaanisti ylöspäin. Kun muinaisajan metsästäjä keräsi kasaan saalistaan, oli kasa sitä mieluisampi, mitä ylempänä sen huippu oli. Vertailuasteikossa, esim. sosiaalisessa hierarkiassa tai palkkatilastoissa, mahdollisimman ylös sijoittuminen tuo usein mukanaan konkreettisia etuja.

5. Täsmennystä ja hienosäätöä

Edellä esitettyjen perusdimensioiden ja niitä ilmaisevien leksikaalisten elementtien lisäksi kielen kuvauksessa on otettava huomioon myös muunlaisia tilasuhteita. Kielen avulla voidaan ilmaista läheisyyttä ja läheisyyden astetta,

yhteyden kiinteyttä tai sen puuttumista sekä sijoittumista dimensiolla tiettyyn kohtaan, etenkin keskelle. Näitä seikkoja ilmaistaan usein edellä esitettyjen kaltaisilla tilamorfeemeilla, joskin käytettävissä on myös muita keinoja.

Läheisyyttä osoittavia sanavartaloita on suomessa useita, mutta nykyisten tietojen mukaan näistä mikään ei palaudu kaikkein vanhimpiin tunnettuihin kantakieliin. Esimerkiksi läheisyyden ilmaisimista *lähi*-vartalolla on vastineita itämerensuomessa ja marissa (SKES II, 319), *liki*- ja *luo*- rajoittuvat itämerensuomeen ja saameen (SKES II, 295, 310). Nykyään vanhahtavalta vaikuttava *tykö*- rajoittuu suomeen, ja täälläkin se on lähinnä länsimurteinen (Tuomi 1973). Vanhassa kirjakielessä ja murteissa *tykö*-sanalla on hyvin monia eri variantteja, esim. *tykön*, *tyken*, *tyven*, *tyghe*, ja se selittyy mitä ilmeisimmin ikivanhan *tyvi*-sanän hämärtyneeksi tulosijamuodoksi (SKES V, 1448). Samasta substantiivista on monissa etäsukukielissäkin muodostettu läheisyyttä ilmaisevia partikkeleja, esim. mokšamordvan *ʹejs* 'luo', marin *tüŋgö* 'luo' ja udmurtin *diŋe*, *diŋin*, *diŋis* 'luo, luona, luota' (SKES V, 1465). Kaikista mainituista vartaloista on muodostettu uusia lekseemejä (esim. *liki*- > *liittää*; *luo*- > *loinen*; *lähi*- > *lähetä*; *tyvV*- > *tyyssija*), joskaan ei likikään niin paljon kuin edellä esitellyistä *ala*-, *esi*-, *taka*- ja *ylä*-vartaloista.

Etäisyyden ilmaisimista *kauka*- selitetään yleensä suomalais-ugrilaiseksi, joskin etäsukukielisiä vastineita on vain hantissa ja mahdollisesti mordvassa; viimeksi mainitut ovat äänneasultaan odotuksenvastaisia ja siinä mielessä kiistanalaisia (SSA I, 330–331). Tämän vartalon johdoksia ovat mm. *kaukainen*, *kauan*, erisnimi *Kauko* sekä ilmeisesti myös *kaukalo*. Johdosten semanttinen yhteys kantavartaloon käy ymmärrettäväksi, kun ajatellaan alkuperäisen merkityksen olevan 'etäisen' lisäksi myös 'pitkä'. Pitkän matkan tai ajan päässä oleva määränpää on *kaukainen*, ja sen tavoittamiseen menee *kauan*. UEW:n mukaan (1988, 132) sanan alkuperäisin merkitys on nimenomaan 'pitkä'. Vartalon vanhuuteen viittaa se, että paikallissijamuodoissa (*kaukana* jne.) käytetään ikivanhoja yleisten paikallissijojen päätteitä.

Toinen kaukaisuutta osoittava vartalo on *etä*- (> *etäinen*, *etääntyä*, *etäällä* jne.), mutta tällä on varmoja vastineita vain itämerensuomessa (SSA I, 110). Mordvasta esitettyjen vastineiden (*ičkəži* 'kaukana' yms.) sanansisäinen konsonantisto (*-čk-) ei sellaisenaan sovi yhteen itämerensuomalaisen edustuksen kanssa, mutta yhteys voidaan selittää pitämällä mordvan -k-:ta johtimena. Muistakin sukukielistä vastineita on etsitty, mutta nämä ovat osoittautuneet *esi*, *ete* -vartalon yhteyteen kuuluviksi. (UEW 1988, 624.) Myös itämerensuomalaisissa *etä*-vartalon yhteyteen luetuissa lekseemeissä on joitakin sellaisia, joita varsinkin semanttisesti on vaikea erottaa *esi*-sanueesta, esim. viiron *edasi* 'eteenpäin, edelleen'. Etymologista yhteyttä *esi*- ja *etä*-sanueiden välille ei ole tapana olettaa. Suomen *etä*-vartaloon perustuvat paikallissijaiset adverbit (*etäällä* jne.) muodostetaan johdosvartalosta *etää*- (johtimesta ks. Hakulinen 1979, 126–127). Sisäpaikallissijoja ei *etä*-vartalon yhteydessä käy-

tetä, mikä onkin loogista, sillä sisäpaikallissijoilla osoitettaisiin ensisijaisesti kiinteää yhteyttä tai läheisyyttä.

Suhteen irrallisuuden tai kiinteyden ilmaisimia ovat *erä-*, *irta-* ja *kiinte-*. Näistä *erä* on itämerensuomalais-saamelainen, ja saamen sanoissa on havaittavissa itämerensuomalaista lainavaikutusta (SSA I, 107). SKES:n (I, 40–41) mainitsemat hantin vastineet on hylätty (sanaa ei mainita UEW:ssä), ja lisäksi vartalolle on esitetty indoeurooppalainen lainaetymologia (Koivulehto 1991, 106 alav. 58). Koivulehto (1979, 156 alav. 14) on esittänyt balttilaisen lainaetymologian myös *irta*-vartalolle, jolla on vastineita laajalti itämerensuomessa mutta ei sen ulkopuolella. Vartalosta *erä-* muodostettuja lekseemejä ovat mm. *erakko*, *erehtyä*, *eri*, *erikoinen*, *erittäin*, *erityinen*, *ero*, *erottaa* ja *eräs*. Sijamuotoiset partikkelit (*erikseen*, *erillään* tms.) muodostetaan nykyään *eri-*johdoksesta, ei suoraan *erä-*vartalosta, eikä sisäpaikallissijoja käytetä. *Irtta*-saneeseen kuuluvat mm. *irrallinen*, *irrottaa*, *irtaantua*, *irtaimisto*, *irti* ja mitä ilmeisimmin myös *irstas* (SSA I, 227). Taivutusmuotoiset adverbit (*irralla(an)*) ovat ulkopaikallissijoissa ja sisältävät usein omistusliitteen.

Vartalolla *kiinte-* on vastineita itämerensuomessa ja saamessa (SSA I, 358), mutta sitä ei voi taivuttaa paikallissijoissa lainkaan. Kiinteää yhteyttä voidaan osoittaa suoraan sisäpaikallissijoilla (*hattu on päässä*, *rappaus putoili seinästä*), joten erillistä lekseemiä ei tarvitakaan, jollei suhteen laatua haluta erikseen tähdentää, ja jos halutaan, sitä voidaan tähdentää adverbilla (*seinässä kiinni*). Johdettu adjektiivi *kiinteä* käyttäytyy normaalin nominin tavoin. Adverbina käytettävä muoto *kiinni*, jolla myös on tarkkoja vastineita lähisukukiellissä, on jokin rakenteeltaan hämärtyneetä taivutusmuoto, todennäköisimmin **-k-*loppuinen latiivi (Häkkinen 1987, 102). Muita *kiinte-*vartalon ilmentymiä ovat esim. *kiinnostaa*, *kiinteistö*, *kiintiö*, *kiintoisa* ja *kiintyä*.

Tilan tai asteikon keskelle tai ainakin ääripäiden välille sijoittumista osoittava *keske-*vartalo on suomalais-permiläinen (SSA I, 349). Siitä on vanhaan käytetty sekä sisä- että ulkopaikallissijoja, mutta suomen nykyisessä yleiskielessä sisäpaikallissijat ovat harvinaisia. Vanhoista yleisistä paikallissijoista on jäänyt käyttöön lokatiivi omistusliitteellisenä adverbina (*keskenänsä* ym.). Vartalon pohjalta muodostettuja lekseemejä ovat instruktiivimuotoinen *kesken* sekä mm. *keskeytyä*, superlatiivin tunnuksen sisältävä *keskimmäinen*, *keskittää*, *keskonen*, *keskus* ja *keskustella*.

Läheisyys- ja kiinteyssuhteita voidaan osoittaa myös demonstratiivipronomineista muodostettujen adverbien avulla, jotka käytännössä ovat pronomien paikallissijamuotoja. Pronominin ja taivutusuffiksin valintaan vaikuttaa se, kuinka kiinteässä yhteydessä tarkasteltava esine on sanoman lähettäjään ja vastaanottajaan, samoin se, onko esine näköetäisyydellä vai näköpiirin ulkopuolella. Tämä havainnollistuu, jos kuvitellaan, miten puhelimesta puhuva henkilö voisi luontevasti käyttää pronomineja. ”*Minulla ei ole sitä paperia tässä, mutta se on tuossa pöydällä. Ei sentään, se onkin tuolla Pekan*

huoneessa. Kyllä se täällä jossakin on. Onko sinulla siinä kynää, että voit merkitä asian muistiin. Kyllä sen muistion pitäisi olla siellä.” ”Tässä” on selvästi lähempänä kuin ”täällä”, ja molemmat ovat lähempänä puhujaa kuin kuulijaa. ”Tuossa” on lähempänä kuin ”tuolla”, ja nämäkin molemmat ovat lähempänä puhujaa kuin kuulijaa ainakin silloin, kun ei puhuta kasvotusten. Jos molemmat ovat fyysisesti läsnä, ”tuossa” ja ”tuolla” voivat kumpikin olla yhtä lähellä sekä puhujaa että kuulijaa. ”Siinä” on lähempänä kuin ”siellä”, mutta molemmat ovat lähempänä puhuteltua kuin puhujaa. Läheisyyttä ja kiinteyttä osoitetaan sekä pronominiavartaloa (*tässä–tuossa*) että sijapäätettä käyttäen (vrt. myös *käsissä–käsillä*). Pronominien viittaussuhteita on käsitelty perusteellisesti Matti Larjavaara (1990, 93 alk.), joten asiaan ei ole syytä puuttua tässä enempää.

Sijaintia tai kahden tarkoitteen keskinäistä sijaintisuhdetta voidaan osoittaa vartaloilla *sisä-* ja *ulko-*. Suomalais-permiläistä (SKES V, 1529–1531) *ulko-*vartaloa taivutetaan suomen yleiskielessä vain vanhoissa yleisissä paikallissijoissa (*ulkona, ulkoa, ulos*), mutta murteissa esiintyy muitakin sijoja, mm. kaikki ulkopaikallissijat ja eksessiivi *ulkonta*. Tämän vartalon johdoksia ovat mm. *ulkoinen, ulkosalla, ulkonainen, ulostaa* ja *ulota* (: *ulkonee*). Yleisitämerensuomalaiselle *sisä-*vartalolle on esitetty vastineita sekä unkarista että samojedikielistä, mutta nämä ovat äänteellisistä syistä epävarmoja (SKES IV, 1045–1046; UEW 1988, 480). Vartaloa voi taivuttaa sekä *sisä-* että ulkopaikallissijoissa (!), ja sen johdoksia ovat mm. *sisu, sisukset, sisustaa, sisällys, sisälmys, sisältää* ja *sisältö*.

Edellä on useassa kohdin käynyt ilmi se seikka, että suomen sijajärjestelmän kuvauksessa yleisesti käytössä olevat nimikkeet *sisä-* ja ulkopaikallissijat kuvaavat vain osittain kyseisten kaasusten funktiota. Jos tilasuhteiden lisäksi tarkasteltaisiin muunkinlaisia suhteita, esim. omistamista (*Pojalla on rahaa*) tai välinefunktiota (*Hän leikkasi veitsellä leipää*), asia kävisi entistä ilmeisemmäksi. Vaikka lokaalisten suhteiden ja nimenomaan *sisä-* tai ulkopuolella olemiseen liittyvän vastakohdan ilmaiseminen on nykysuomessa mainittujen sijoinen keskeinen ja nimityksestä päätellen ensisijaiseksi tajuttu funktio, se ei välttämättä ole ollut alun perin keskeinen: *s-*sijojen voitaisiin ajatella ilmaisevan ensisijaisesti läheisyyttä ja suhteen kiinteyttä, *l-*sijojen taas löyhempää suhdetta ja likimääräistä suuntaa tai sijaintia. Missään tapauksessa *sisä-* ja ulkopaikallissijojen systeemit eivät ole keskenään samanikäiset, joten niiden ei voi ajatella syntyneen samanaikaisesti toisensa vastakohdiksi.

Tilamorfeemien, pronominiavartaloitten, sijapäätteiden ja funktioltaan sijapäätettä lähellä olevien johtimien avulla voidaan osoittaa sekä yksinkertaista tilaa, tilan muutosta että monivaiheista prosessia. Viimeksi mainituista olisivat esimerkkeinä mm. prolatiivimuodot (*lävitse, ohitse, vieritse*) tai sen tyyppiset partikkelit kuin ikivanhasta takaosaa merkitsevästä *myö-*vartalosta muodostetut *myöten, myötä*. Saman *myö-*vartalon vanha latiiivimuoto on *myös*, joka

lienee alkuaan merkinnyt konkreettisesti 'taakse', sitten 'mukaan'. Olotilaa ja asentoa ilmaistaan mm. vartaloilla *haja-* ja *kumo-*. Näiden samoin kuin muidenkin tilamorfeemien tarkempi käsittely on kuitenkin jätettävä muihin yhteyksiin.

6. Tilamorfeemit, leksikko ja kielioppi

Edellä esitellyille keskeisimmille tilamorfeemeille on yhteistä se, että vaikka ne ovat ikivanhoja ja käytössä yleisiä, ne eivät esiinny perusmerkityksessään itsenäisinä leksemeinä vaan muiden lekseemien osina. Niistä voidaan muodostaa kaikkiin pääsanaluokkiin kuuluvia sanoja, ja sananmuodostuskeinona käytetään hyvin monipuolisesti sekä johtamista että yhdistämistä. Suuri osa lekseemeistä sisältää kivettyneitä tai produktiivisia taivutussuffikseja, mutta ei lainkaan varsinaisia johtimia. Perusvartaloiden sanaluokkaa ei varsinaisesti voi määrittellä lainkaan, sillä perinteisessä sanaluokkajaossa luokitellaan lekseemejä, ei perus- tai juurimorfeemeja. Itse asiassa perinteisen kieliopin sanakeskeiseen ajatteluun ei morfeemin käsite kuulu lainkaan. Toisaalta johtimia on kuitenkin tapana luokitella nominikantaisiin ja verbikantaisiin ikään kuin olettaen, että kannan sanaluokka voidaan aina määrittellä.

Taivutuksensa perusteella tilamorfeemit olisi laskettava ensisijaisesti nomineiksi, koska niistä muodostetaan sijamuotoja. Tavallisia nomineja ne eivät kuitenkaan ole, koska niiltä puuttuu mm. keskeinen perussija eli nominatiivi sekä monikkotaivutus eikä niitä taivutettaessa useinkaan noudateta produktiivista taivutussysteemiä vaan käytetään vanhoja yleisiä paikallissijoja tai muita sijapäätteen tapaisia suffikseja. Tilamorfeemien muodostamisessa on yksilöllisiä rajoituksia ja erikoispiirteitä, ja muodoilla on usein leksikaalistuneita erikoismerkityksiä tai muita sellaisia käyttötapoja, joiden vuoksi niiden kuvaaminen ei käy päinsä yleispätevien sääntöjen avulla.

Eräissä suhteissa tilamorfeemit muistuttavat pronomineja. Läheskään kaikki alkuperäiset pronominivartalot eivät esiinny sellaisinaan itsenäisinä leksemeinä, vaan niihin on tarpeen mukaan liitetty lisäaffikseja (esim. *mi-nä, si-nä, tä-mä, nä-mä*). Pronominien taivutusparadigma saattaa olla vaillinainen (esim. *mikä*-pronominilla ei ole monikkoa) tai suppletiivinen (*kuka, kenen* jne.). Taivutuksessa saatetaan käyttää vanhoja yleisiä paikallissijoja (*siinä, siitä*), ja sananmuodostuksessa pronominit, ennen kaikkea demonstratiivi *se*, ovat hyvin produktiivisia. Pronomineilla ei ole itsenäistä merkitystä, vaan ne saavat merkityksensä vasta todellisessa käyttötilanteessa. Tilamorfeemitkaan eivät sellaisinaan viittaa mihinkään oloon, vaan ne ilmaisevat suhdetta, joka täsmentyy vasta kun morfeemi sovitetaan osaksi jotakin kokonaisuutta.

Ainoat kielen kuvaukset, joista tilamorfeemien keskeisyys edes jossakin määrin tulee ilmi, ovat etymologiset sanakirjat ja kielen rakenteen historialli-

set kuvaukset. Näistäkin lähteistä puuttuu yleensä suurin osa johdoksista ja yhdyssanoista, varsinkin nuorimmista, samoin kuin tieto ainesten syntaktisista käyttötavoista. Deskriptiivisistä kieliopeista tilamorfeemien ilmentymiä löytää lähinnä partikkeleja käsittelevästä osasta adverbien sekä post- ja prepositioiden kohdalta, mutta vain luetteloina. Sanakirjoissa tilamorfeemien esiintymät hajoavat niin monien lekseemien kohdalle, että yleiskuvan saaminen on mahdotonta, varsinkin kun esiintymät eivät äännevaihteluiden ja muiden äänneasultaan samankaltaisten lekseemien takia ole aakkosjärjestyksessä peräkkäin. Sanaluokaltaan adverbieihin kuuluvat ja lauseasemaltaan adverbiaaleiksi määritellyt lekseemit eivät syntaksin kuvauksessa ole koskaan olleet keskeisessä asemassa, vaan päähuomio on kohdistettu predikaatiosuhteen kannalta keskeisiin lauseenjäseniin. Post- tai prepositiosta ja tämän pääsanasta koostuva lauseke lukeutuu lauseenjäsenyyksessä myös adverbiaaleihin, joten tätäkin kautta tilamorfeemit putoavat pois tutkimuksen polttopisteestä.

Tilamorfeemit ovat kiistämättä heterogeeninen ja rajoiltaan epäselvä joukko, mutta niin on myös esimerkiksi indefiniittipronominien ryhmä. Kun tilamorfeemien avulla kuvataan inhimillisen ajattelun ja samalla kielellisen käsittejärjestelmän keskeisiä peruskategorioita, jokin asema niille kielen kuvauksessa olisi saatava. Etymologian ja muun kielihistorian kannalta asia on järjestyksessä: tilamorfeemit esiintyvät etymologisissa sanakirjoissa sellaisinaan hakumuotoina ja taivutussysteemin historian käsittelyn yhteydessä on tapana esitellä myös epäproduktiiviset sijat. Myös nykykielen sanakirjoissa tilamorfeemit ovat usein hakusanoina, vaikka ne eivät esiinnykään itsenäisinä lekseemienä. Leksikaalistuneiden johdosten ja yhdyssanojen esittely kuuluu ilman muuta sanakirjaan. Sen sijaan ei ainakaan toistaiseksi ole olemassa mitään kielioppiin verrattavaa kielen kuvauksen osaa, joka systemaattisesti esittelisi myös sananmuodostuksen produktiivisilta osiltaan. Tilamorfeemien taivutusominaisuuksista ei sanakirja anna systemaattista kuvaa. Sanakirjan käyttäjä joutuu joko oman intuitionsa perusteella tai muissa kohdin mainittujen hakusanojen perusteella päättämään, millainen on sijataivutus minkin tilamorfeemin kohdalla (vrt. esim. *ulkona – sisällä* t. *sisässä – keskellä*) tai mitä voi komparoida ja millä tavoin (*taka – taaempi* vai *taempi – taain* vai *tain; esi – edempänä* mutta ei **esimpänä*). Tällaisia osaa hakea, jos tietää, millaisia taivutuksen osajärjestelmiä kielessä voi olla, mutta tämä on selvää yleensä vain niille, jotka tuntevat kielen historiaa. Olisiko mahdotonta varata myös synkroniseen kielen kuvaukseen oma osastonsa näitä varten?

LÄHTEET

CLARK, HERBERT H. – CLARK, EVE V. 1977: *Psychology and Language. An Introduction to Psycholinguistics*. Harcourt Brace Jovanovitch, New York.

- HAKULINEN, LAURI 1979: *Suomen kielen rakenne ja kehitys*. Neljäs, korjattu ja lisätty painos. Keuruu.
- HÄKKINEN, KAISA 1987a: *Nyky-suomen sanakirja 6. Etymologinen sanakirja*. Porvoo.
- 1987b: Suomen kielen vanhoista ja uusista yhdyssanajohdteista. *Sananjalka* 29. Turku.
- 1990: *Mistä sanat tulevat. Suomalaista etymologiaa*. Pieksämäki.
- 1991: Suomen kielen äänne- ja muotorakenteen historiallista taustaa. *Fennistica* 6. Åbo Akademi. Toinen, korjattu painos. Turku.
- 1992: Suomen perussanaston etymologiset kerrostumat. *Virtittäjä*. Helsinki.
- KORHONEN, MIKKO 1979: Entwicklungstendenzen des finnisch-ugrischen Kasussystems. *Finnisch-ugrische Forschungen* 43. Helsinki.
- LARJAVAARA, MATTI 1990: Suomen deiksis. *Suomi* 156. Hämeenlinna.
- LÖNNROT, ELIAS 1836/1990: *Valitut teokset 2*. Mehiläinen. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 531. Toim. RAIIJA MAJAMAA. Pieksämäki.
- Nyky-suomen sanakirja I–VI*. Valtion toimeksiannosta teettänyt Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Porvoo 1951–1961.
- RÄTSEP, HUNO 1986: Eesti kirjakeele sõnatüvede tuletuskoormus. *Keel ja Kirjandus* 11. Tallinn.
- SKES = *Suomen kielen etymologinen sanakirja I–VI*. Toimituskunta Y. H. TOIVONEN (I–II), ERKKI ITKONEN (II–VI), AULIS J. JOKI (II–VI), REINO PELTOLA (V–VI). Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII. Helsinki 1955–1978.
- Suomen kielen perussanakirja I–III*. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 55. Helsinki 1990–1994.
- SSA = *Suomen sanojen alkuperä*. Etymologinen sanakirja. 1. A–K. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 556; Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62. Päätoimittaja ERKKI ITKONEN ja ULLA-MAIJA KULONEN. Jyväskylä 1990.
- TUOMI, TUOMO 1973: Suom. *työ – tykö : työnä – tykönä : tyköä*. Commentationes Fenno-Ugricae in honorem Erkki Itkonen. *Suomalais-ugrilaisen Seuran toimituksia* 150. Helsinki.
- 1989: Yleiskieleemme murreperheinen sanasto. *Nyky-suomen sanavarat*. Toimittanut JOUKO VESIKANSA. Porvoo.
- UEW = *Uralisches etymologisches Wörterbuch I–III*. Päätoimittaja KÁROLY RÉDEI. Wiesbaden 1988.
- Uudissanasto 80*. Toimittanut Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen kielitoimisto. Porvoo 1979.

KAISA HÄKKINEN: *Raummorpheme, die heimatlosen Eckpfeiler des Sprachsystems*

Zur Erkennung von Raumverhältnissen sind die universalen zentralen Grunddimensionen und -gegensätze im Finnischen 'ylä – ala' und 'etu – taka' (dt. 'ober – unter' und 'vor – hinter'). Diese in den Wortstämmen **ala* (> *ala*), **wilä/wülä* (> *ylä*), **eδe* (> *ete-, esi*), **taka* (> *taka*) enthaltenen Elemente zählen zu den ältesten bekannten Wortschichten in den finnisch-ugrischen Sprachen. Die Stämme treten im heutigen Finnisch jedoch nicht mehr in ihrer Grundbedeutung als selbständige Lexeme auf, sondern sie werden sehr vielseitig zur Bildung von verschiedenen deklinierbaren Partikeln sowie als Formationen von Ableitungen und Komposita aller Wortklassen verwendet. Aufgrund ihrer lokalen Kernbedeutung bezeichnet man diese Morpheme als Raummorpheme.

Neben ihrer konkreten Grundbedeutung werden die genannten Morpheme oft in erweiterter oder abstrakter Bedeutung verwendet. Da der Mensch die Zeit als Abfolge von nacheinander geschehenden und in eine bestimmte Richtung verlaufenden Ereignissen wahrnimmt, können konkrete Räumlichkeit bezeichnende Elemente zweckdienlich auch für den Ausdruck von Zeitverhältnissen gebraucht werden. Insbesondere werden die verschiedenen Formen des *ete*-Stamms vielfach temporal verwendet, und mittels ihrer kann sowohl auf zeitlich frühere als auch spätere Ereignisse verwiesen werden. Zeitverhältnisse werden in der Regel mit den Zeitformen des Prädikats ausgedrückt, und zur Veranschaulichung der Verhältnisse muß unterschieden werden zwischen dem Zeitpunkt der Rede, des Ereignisses und des Bezugs, das heißt dem Ausgangszeitpunkt der Feststellung. Wenn die Zeitverhältnisse mit anderen Mitteln als dem Tempus des Prädikats ausgedrückt werden, muß der Deutlichkeit halber noch der Vergleichsmoment angeführt werden, d.h. der Anhaltspunkt, worauf sich das mittels eines Raummorphems angezeigte Tun bezieht. Der Vergleichsmoment kann durch die lexikalische Bedeutung des Prädikats angegeben werden, aber prinzipiell ist er unabhängig von dem im Prädikatsverb angezeigten Zeitver-

hältnis und z.B. in der Nominalkonstituente des Satzes enthalten (*ennen joulua* 'vor Weihnachten', *joulun alla* 'kurz vor Weihnachten', *vuosien takaa* 'nach Jahren', *kesän yli* 'den (ganzen) Sommer über').

Neben den lokalen Grunddimensionen kann man den Raummorphemen auch eine Stellung auf verschiedenen Maß- oder Wertskalen zuweisen, und hierbei ergeben sich oft affektive Bedeutungen. Zum Beispiel *edistyminen* 'vorankommen' kann ein bloßes Fortbewegen bedeuten, aber in der Praxis wird es auch oft als Veränderung in gewissermaßen bessere, fertigere oder vollkommene Richtung verstanden. Auch viele Ableitungen vom Stamm *ete-* haben eine positive Färbung (*etevä* 'begabt; gut', *edistyä* 'weiterkommen', *edullinen* 'vorteilhaft; günstig' usw.), und vergleichbar enthalten die Lexeme aus dem Stamm *taka* größtenteils negative Bedeutungsnuancen (*taantua* 'zurückbleiben', *taantumus* 'Rückgang', *takaperoinen* 'regressiv; hintenstehend'), falls sie überhaupt affektive Zusatzbedeutungen haben. Von den Gegensätzen *ylä-ala* ist das erstere eine deutlich positive Alternative (*ylellinen* 'luxuriös', *ylävä* 'erhaben', *ylistää* 'loben, preisen), während die Ableitungen des Stammes *ala* den Gedanken von Bedeutungslosigkeit, Geringfügigkeit oder Schlechtem (*alamainen* 'Untergebene/r, unterstehend', *alenta* 'herabsetzen; erniedrigen', *alhainen* 'niedrig; unbedeutend') beinhalten. Die Qualität des Verhältnisses läßt sich dadurch erklären, daß das Höhersein z.B. in einer Hierarchie für den Menschen selbst in vielen Fällen aus ganz konkreten Gründen die vorteilhafteste Alternative bedeutet. Eine tiefergehende Erklärungsmöglichkeit bildet das in den verschiedenen Kulturen und Religionen übliche Denkmodell, daß das "Gute" (fin. *hyvä*), z.B. der Himmel, die Sonne oder die Götter, oben ist, während das "Schlechte" (fin. *paha*), z.B. das Reich des Todes, unten liegt.

Zusätzlich zu den Dimensionen und den entsprechenden sprachlichen Begriffen sind auch Ausdrucksarten für solche Raumverhältnisse vonnöten, wodurch sich die Lageverhältnisse der Gegenstände ausdrücken lassen, wie z.B. Nähe oder Ferne (*like-* 'nahebei', *luo-* 'hin', *lähe-* 'nahe', *tykö-* 'zu; hin', *etä-* 'fern; weit', *kauka-* 'fern; weit'), Separation oder Zusammenhang (*erä-* 'Anteil; Rate', *irta-* 'los', *kiinte-* 'fest') und Innen- oder Außensein (*sisä-* 'innen', *ulko-* 'außen') usw. Diese werden ebenso durch ähnlichen Raummorphemen ausgedrückt, wenngleich die finnische Sprache dazu auch die Demonstrativpronomen (z.B. *tässä* 'hier' – *tuossa* 'dort' – *siinä* 'hier; dort') und die produktiven Deklinationsendungen (z.B. *käsissä* 'in Griff haben' – *käsillä* 'vorhanden sein') bietet.

Die zentrale Stellung und Produktivität der Raummorpheme tritt in den Darstellungen über die finnische Sprache nur teilweise zutage. In den etymologischen Wörterbüchern sind sie als Stichwortformen verzeichnet, in deren Zusammenhang bisweilen auch auf ihrer Grundlage gebildete Partikeln und andere komplexe Lexeme angeführt werden. Auch in den großen Wörterbüchern, z.B. in *Nykysuomen sanakirja* (Großes Wörterbuch der finnischen Gegenwartssprache) und in *Suomen kielen perussanakirja* (Grundwörterbuch der finnischen Sprache) finden sich die Raummorpheme als separate Stichwortformen. Es ist aber nicht üblich, daß deren Wortklasse oder Stellung im lexikalischen System definiert wird, und über die Wortbildung gibt es auch keine der Deklinationsmorphologie vergleichbaren Darstellungen, woraus die Sonderstellung der Raummorpheme hervorginge. Überhaupt bestimmt sich der Ausgangspunkt der Ableitungsmorphologie durch die Suffixe, und zur Gruppe der Ableitungssuffixe werden die früheren und v.a. gegenwärtigen Endungen nicht gezählt, obgleich ihnen eine zentrale Stellung zukommt bei der Bildung von Lexemen auf der Grundlage der Raummorpheme.

Die Raummorpheme ähneln den Demonstrativpronomen insofern, als sie ein System von Hinweisen bilden. Beide Gruppen verweisen nicht direkt auf außersprachliche Bezüge sondern auf Beziehungen, deren Inhalt im Anwendungsgebrauch präzisiert wird. In der Beugung der Pronomina können auch solche Überreste von früheren Entwicklungsstadien des Beugungssystems vorkommen wie in den Paradigmen der Raummorpheme. Für beide gilt auch üblicherweise, daß das Beugungsparadigma gewissermaßen unvollständig ist oder von der normalen Deklination der Nomen ansonsten abweicht. In der Regel werden die Paradigmen der Pronomina in den Grammatiken aufgezählt, aber synchrone Angaben über die Beugungseigenschaften der Raummorpheme bleiben auf die lexikalische Information angewiesen, die der Sprachverwender entweder intuitiv besitzt oder imstande ist, sie in den Abschnitten zu den einzelnen Wörtern herauszufinden. Ob es ihm gelingt, die Formen zu finden und zu verbinden, hängt entscheidend davon ab, wieviel Kenntnis er von der Sprachgeschichte hat.

